

BIHAR VÁRMEGYE MAGÁNFÖLDESÚRI BIRTOKAI A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Papp Klára

A koraközépkori „Biharország”, a területi és funkcióbeli változások után ebből kialakuló későbbi Bihar vármegye időszakunkban, a XVIII. század első felében is az ország egyik legnagyobb kiterjedésű megyéje volt. Területe II. József korában 11.082 km².¹

Magyarország és Erdély között itt vezetett át a legfontosabb e területeket összekötő út, s „fekvésénél, földrajzi gazdasági adottságainál fogva mindenkor nagyobb politikai jelentősége is volt történelmünk folyamán”.²

A középkori parasztság kutatója számára azért is igen fontos a megye történetének tanulmányozása, mert a birtoktípusok változatossága lehetőséget teremt a sokrétű vizsgálódásra és összehasonlításra. Birtokjogi problémákon, a természetföldrajzi környezetnek a termelési lehetőségekre gyakorolt hatása bemutatásán túl elsősorban a parasztság helyzetében, népességi viszonyaiban, vagyoni állapotában és társadalmi rétegződésében megmutatkozó változások nyomán követése lehet a feladat.

A települések jelentős hányada — az 1728. évi országos összeírás adatai szerint a falvak közel fele — egyházi tulajdon³, s a Rákóczi szabadságharc bukása után felduzzad a kincstári (kamarai) birtokok száma is. A falvak fennmaradó hányada pedig a világi magánbirtokosság kezében van⁴.

Az egyházi, kamarai és világi magánföldesúri birtokok parasztságának vizsgálata külön-külön feldolgozások feladata. E munkák szintézise adhatja majd a korszakról alkotott differenciált képet, Bihar megye XVIII. századi parasztságának sokoldalú bemutatását.

A török 1552. évi hadjárata előtt készült országos összeírás megyei adatai jelentik számunkra az első forrást és kiindulópontot. Mindenekelőtt az teszi ezt az összeírást a XVIII. századi viszonyok értékelésének szempontjából igazán jelentőssé, hogy módunkban áll kimutatni az elnéptelenedés hozzávetőle-

1 *Balogh János—Szendrey István*: Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. Magyar Történelmi Tanulmányok, II. k. (Szerk.: *Szendrey István*) Db. 1967. 41. old. — Vö.: *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. Bp. 1963. 574. old. — Vö.: *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 17. old. — Magyarország vármegyéi és városai Bihar vármegye és Nagyvárád. (Szerk.: *Borovszky Samu*) Bp. é. n. 332. old.

2 *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp. 1943. 7—8. old.

3 *Bársony István*: A Bihar megyei egyházi birtokok jobbágynépessége a XVIII. század első harmadában. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, III. k. (Szerk.: *Gazdag István*) Db. 1976. 44. old. Az egész megyében az ekkor lakott 415 falu közül 207 falu van az egyház tulajdonában.

4 HBmL. IV. A. 4/b. 18—22. k.

ges mértékét, a török hódoltság és a nyomában járó állandósuló háborús viszonyok lemérhető hatását.

Szulejmán szultán 1541. évi fegyvertényével, Buda elfoglalásával és a hódoltsági terület magvának kialakításával a megye veszélyzónába került. Igaz, az oszmán terjeszkedés kézzelfogható jelével, a törököknek adózó községekkel először 1554-ben találkozunk. De a hódító nagyhatalom terjeszkedése mellett a formálódó Erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország is fennhatóságának igényével lépett fel.

A megye nemessége Ferdinánd és János Zsigmond között ingadozott egy darabig. A tiszántúli részek Erdélyhez kapcsolódásának első lehetősége a Fráter György által 1541. október 18-ra Debrecenbe összehívott országgyűlésen merült fel⁵. Ennek gyakorlati kivitelezésére 1544-ben, az augusztus elején megtartott tordai országgyűlésen került sor, ahol a „tiszántúli megyék küldöttei is részt vettek, mint az erdélyiekkel egyenlőrangú tényezők”.⁶

Fráter György 1551-ben történt lépése — Erdély átadása Ferdinánd seregeinek — eredményezte többek között az 1552. évi török hadjáratot. A királyi Magyarország katonai erejének helyzetére, annak hatósugarára utal a várháborúk kimenetele mellett itt Bihar megyében az a tény is, hogy a hódoltság fennhatósága tovább terjeszkedhetett. (Amihez természetesen nagyban hozzájárultak a megye fekvése, védhetősége stb.) 1554-ben már 19 község összesen 284 portával adózik a törököknek, köztük az 50 portával rendelkező Derecske is. A következő évben 43-ra növekedett az adózó települések száma (799 porta, az előző évi több mint két és félszerese): Bakonszegen 3, Szentmiklóson 8, Derecskén pedig immár 96! Megemlékeznek a források a törököknek adózó falvak között az akkor még szabolcsmegyei Kabáról is, mindkét évben 28 portával⁷. 1558-ban Tamásda, Gyula elfoglalása után (1566) pedig Sas, Inánd, Zsadány, Szalonta is a hódoltsági területekhez került⁸. Bihar megye déli, nyugati része az, amely tehát a legkorábban élte és szenvedte meg a török hódítás következményeit.

Az 1571-ben jóváhagyott speieri egyezmény szerint az erdélyi fejedelem és utódai teljes joggal bírhatták Bihar megyét Nagyváraddal együtt; a Bocskai szabadságharc eredményeként megszülető bécsi béke szintén az Erdélyhez tartozást erősítette meg. A tizenötéves háború harcai pedig a hódoltságot csaknem teljesen megszüntették a megye területén⁹. Nem egészen azonban, legalábbis a Porta igényére utal, hogy 1632-ben Rákóczy Györgyöt már határsértéssel vádolta meg, amikor az Derecskére szabolcsmegyei hajdúkat telepített¹⁰.

A török hódoltság területe egyébként fokozatosan ismét növekedni kezdett, 1645-ben már jelentékeny, s Várad bukásával szinte az egész megye a Porta fennhatósága alá jutott. Csupán északi fele (Székelyhíd és tartozékai) és Debrecen maradt meg az erdélyi közigazgatás ellenőrzése alatt 1685-ig, amikor királyi joghatóság alá került. A három „ország” határvidékén fekvő Bihar megye tehát a török hódoltság időszakában mindegyik terület közigazgatási fennhatóságát érezhette hosszabb-rövidebb ideig. Vizsgálódásunk egyik fel-

5 Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Bp. 1918. 38. old.

6 Uo. 49—50. old.

7 Uo. 73—74. old. Kaba az 1692. évi országos összeírás szerint már Bihar megyében van. — Vö.:

Mezősi K.: i. m. 260. old.

8 Lukinich I.: i. m. 135. old.

9 Uo. 130—210. és 341. old.

10 Uo. 343. old.

adata éppen az, milyen hatást eredményezett e sok vihart megért vidék lakosságának életében ez a több emberöltőnyi időszak, hogyan mérhető ez le a török hódoltság utáni összeírásokban, milyen úton-módon történhetett e regenerálódás 1692 — Várad visszafoglalása után. Témánk a bihari magánföldesúri birtokok parasztságának története. Jelenlegi dolgozatunk ennek egy fejezete. Hogy a XVIII. századi viszonyok kutatásához hozzákezdhessünk, elengedhetetlen, hogy e résztanulmány keretei között leszűkítsük, pontosítsuk a témát a feldolgozásra váró anyag bősége és összetettsége miatt is. Ehhez legfontosabb forrásunk az 1728. évi országos összeírás, valamint a József-kori népszámlálás birtokosokra vonatkozó adatai, de feltétlenül számításba kell venni az 1692. évi összeírás anyagát, sőt pl. a sárréti járás vonatkozásában e terület 1717. évi adóösszeírását is¹¹. (Ez utóbbit pl. az 1728. évi összeírásból kimaradt falvak birtokosainak meghatározásához.)

Ha eltekintünk a birtokosok személyében bekövetkezett változástól, akkor a következő megállapítást tehetjük:

1. Van a vizsgált időszakban a világi birtokok falvainak egy olyan csoportja, amelyben mindig több földesúr a tulajdonos. Ezek az ún. részbirtokosok, őket a József-kori népszámlálás közbirtokosoknak nevezi.

2. Külön figyelmet érdemelnek azok a községek, ahol 1728-ban egy világi magánföldesúr vagy család tulajdonjoga érvényesül, 1784-ben azonban már részbirtokosokat írnak össze a conscriptorok. Itt valószínűleg a tulajdonos elszegényedéséről van szó, vagy még inkább arról, hogy örökléskor birtokosztódás megy végbe és a testvérek részbirtokossá válnak. Vannak olyan falvak is, ahol 1728-ban még részbirtokosként említenek olyan családokat, akik 1784-re a település egyedüli s teljesjogú tulajdonosaivá válnak. Így lesz a Csáki családé 1784-re Borzík, Szarkó, Nagytóthfalu, a Haller családé Birtiny, Boros Telek, Bottyán, vagy a Rhédei családé Zsáka.¹² Ezeknek a falvaknak a vizsgálata sok hasznos ismeret és következtetés lehetőségét tartalmazza, elsősorban a parasztság szolgáltatási kötelezettségeivel kapcsolatosan.

3. Elkülöníthető 58 olyan falu, amelyikben mindvégig egy világi személy a birtokos. Ezek viszonylag homogén csoportot alkotnak. Ide tartoznak természetesen azok a települések is, ahol az összeíró nem egy világi magánföldesurat nevez meg tulajdonosként, hanem egy családot (pl. Csáki család, Eszterházy-család). Itt rövidebb időszakoktól eltekintve még osztatlanul birtokoltak. Nevezhetnénk ezt a csoportot a birtoktípus szerint nagybirtoknak is, látni fogjuk azonban a későbbiekben: a birtokolt terület nagyságában olyan nagy a heterogenitás (az Eszterházyak domíniumától a néhány lelket számláló kis hegyi faluig), hogy ezt mégsem tehetjük meg.

A három — általam meghatározott — csoport közül a két elsővel további

11 Az 1728. évi országos összeírásra lásd 4. sz. jegyzet. A II. József-kori összeírás adatait közli *Dányi Dezső—Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás*. Bp., 1960. 26—39. old. Az 1692. évi országos összeírás birtokosokra vonatkozó adatait *Mezősi K.*: i. m. 182—204. old. Az 1717. évi járási összeírás: HBmL. IV. A. 4/b. 3—4. k. A falvak, amelyeknek adatait felhasználtuk, valójában a későbbi szalontai járáshoz tartoznak, de ez a terület akkor még nem szerveződött ilyen módon közigazgatási egységgé. A levéltári jelzet értelmezésénél itt inkább szerencsés a sárréti járás anyagáról beszélni (mivel annak falvai is szerepelnek az összeírásban). A 4. kötet több falut ölel fel, jelen esetben a vizsgálandó Inánd, Oláhszentmiklós és Feketebátor adatait is, amely falvak a 3. kötet anyagából hiányoznak.

12 Borzíknál például megfigyelhető, hogy 1692-ben a Csákiak még Szőlősi Mihállyal együtt birtokolják, 1728-ban tulajdonjoguk megoszlik Papp Istvánnal, 1784-ben viszont a család az egyedüli birtokos. *Mezősi K.*: i. m. 335. old. *Dányi D.—Dávid Z.*: i. m. 26. old.

kutatások után a közeljövőben kívánok foglalkozni. *Ebben a tanulmányban a világi magánbirtokokosok tulajdonában levő 58 falu vizsgálata adja mondandóm alapját.*¹³

Elengedhetetlenül fontosnak tartom röviden szólni a vizsgált települések birtokosságáról.

Az 1552. évi *dicalis conscriptio*¹⁴ szerint a birtokosok közül a két legjelentősebb a Drágffy és a Csáki család. A Drágffyak falvaként írták össze Alsó-Lugost, Bánlakát, Brátkát, Csarnóházát, Dámost, Élesdet, Fekete Patakot, Felső-Lugost, Kövesdet, Lokot, Lórét, Papfálvát, Pestest, Tinódot és Vámoslázst. A Csákiaké ekkor Déda, Sitér, Szalárd, Berekböszörmény és Margitta, a többi esetben (Kécz, Újfalú, Középes és Vedresábrány) részbirtokosokat is találunk a tulajdonosok között.

Ez a megkülönböztetés azonban az 58 falu viszonylatában is csak a falvak száma szerint igaz. A portaszám alapján ugyanis ekkor Bajomi Ferenc a leggazdagabb, 158 portával rendelkezik, a Csáki család 81, a Toldy család 66, s a Drágffy család csupán 52 portát bír e falvakban. Az egész Bihar megyét véve szemügyre ez a kép is módosult. Eszerint hét család kezében van az összes (11 434) porta 29,79%-a (3 406 porta).

E hét birtokos család a következő:

Drágffy család (223 porta), *Csáki* család (641 porta),

Bajomi Ferenc (376 porta), *Telegdy* család (413 porta),

Toldy család (202 porta), *Szepesy* család (333 porta),

Enyingi Török János (1218 porta, ebből Debrecen 1216 porta).

Ezen kívül Bocskay György 75, Forgách Zsigmond 121, az Ártándyak 138, Báthory András pedig 88 portával rendelkezett. A többi a kisbirtokosok kezében volt. Az egyház részesedett ugyanakkor a legnagyobb arányban, mivel birtokában volt az összes porta 43,71%-a (4998 porta)¹⁵.

A törökidő előtti (1552) utolsó összeírásokhoz képest azonban az eltelt 140 év óriási változásokat hozott minden téren, a megye birtokviszonyaiban is. A XVI. század végére az egyházi birtok jelentősen visszaszorult. 1599-ben például csak a Töttelek nevű falut írják össze a jezsuiták kezén.¹⁶ Bocskay István halála után annak jelentős birtoka (1604-ben 196 községben egész és részbirtok) is megoszlik. A század második felére az uradalmaik jelentősebb várak köré csoportosulnak, amelyeket bizonyos idő után a fiscus vesz át a magánbirtokosoktól; s e lépést nyilvánvalóan a török elleni védelem és veszély is szükségessé tette.¹⁷

13 Az 58 falu a következő: Almaszeg, Almás, Alsó-Lugos, Baj, Bakonszeg, Baromlak, Bánlaka, Berekböszörmény, Berettyóújfalu, Brátka, Bucsa, Csarnóháza, Czecke, Dámos, Derecske, Déda, Élesd, Fegyvernek, Fekete Bátor, Fekete Patak, Felső-Lugos, Félégyháza, Gáborján, Hajdú-Bagos, Hegyköz-Pályi, Illye, Inánd, Kaba Kokad, Kécz, Kiskereki, Komádi, Konyár, Kövesd, Középes, Lok, Lóré, Margitta, Nagy Bajom, Nagyszalonta, Oláhszentmiklós, Papfalva, Pestes, Pusztáújlak, Rékasd, Sas, Sáránd, Sitér, Sitervölgye, Szalárd, Szentjobb, Szentlázár, Tamásda, Tinód, Ugra, Vámosláz, Vedresábrány, Zsadány.

14 Az 1552. évi országos összeírás adatai: *Mezősi K.*: i. m. Adattár 236—370. old. A *conscriptio* adataira hivatkozik és birtoktípusonként közli azokat *Lukinich I.*: i. m. 143—146. old. Az összeírás többek között található a Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Fol. Lat. 2374 ff. 134—144. old., OL. Kamarai Levéltár *Conscriptiones dicarum Comitatus Bihariensis Tom. VIII.*; OL. Eszterházy család hercegi ágának levéltára. Fasc. P. No. 504. Repositorium: 33.

15 *Lukinich I.*: i. m. 145—146. old.

16 Uo. 146. old.

17 Uo. 345—346. old.

1692-ben, Várad visszafoglalásának évében készült az a conscriptio, amely Bihar vármegye pusztulásának konkrét bizonyítékait szolgáltatja, s közvetve számot adhat az egyes birtokos családok kihalásáról, a megye területéről történt kiszorulásáról.

A pusztulás mértékére jellemző, hogy a vizsgált falvaknak csak 37,5%-a volt lakott ez évben. Gyakorlatilag tehát a török kiűzését közvetlenül megelőző s azt követő néhány évben csak ez a 21 falu vehető gazdasági szempontból is számításba. A hajdan leggazdagabbak közé számító családok közül az erdélyi származású Drágffyak teljesen eltűntek a vármegyéből. Ugyanez a sorsa a Bajomi családnak, amely azonban már bihari származású. Az említettekén kívül az Ártándyak, a Varkochy, Vemery, Izsakai, Literati stb. családok is e sorsra jutottak. Kétszázon jóval felül van azon birtokos családok száma, amelyekről az 1692. évi összeírás már nem tud, pedig 1552-ben még összeírták őket mint birtoktestek tulajdonosait.¹⁸ A Toldy és a Pázmány családokon kívül, amelyeket néhány pusztá falu tulajdonosaiként ismer el az összeíró, a Csáki család az egyedüli, amely ha veszít is birtokaiból, 1692-ben is 5 faluval rendelkezik (illetve Csáki István Pusztaujlakon Vér Györggyel részbirtokos).

Ez az egyetlen család, amely 1552 és 1784 között mindig szerepel Bihar vármegye birtokosai között. Négy falu (Siter, Sitervölgye, Szalárd és Margitta) végig az ő tulajdonukban van. A Keresszeghi gróf Csákiak a XVI. század végén már birtokukban tartják Keresszegh, Adorján és Bihar várakat, Szalárdot pedig 1401-ben Zsigmond király adományaként nyerik el.¹⁹

Látható tehát, hogy a megye birtokosságának képe nagyon megváltozott a török hódoltság időszaka alatt. Hosszabb ideig tartozott területileg és közigazgatásilag az Erdélyi fejedelemséghez, politikailag is az gyakorolhatta rá a legnagyobb hatást. Birtokosai között is jelentős erdélyi származású családokat találhatunk, többek között a Rákóczi, a Rhédei, a Vér család jait.

Jelentős változást tapasztalhatunk a megye birtokviszonyaiban is a török kiűzését követő időszakban. Ha az összes magánföldesúri falvak számának növekedését-csökkenését végigtekintjük az alábbi három időpontban, kaphatunk erre vonatkozó némi adalékot:

Év	Falvak száma Bihar m-ben	Magánföldesúri falvak száma	Az összes falu %-ban
1552	525	223	42,4%
1728	415	144	27,4%
1784—1787	472	204	43%

Látható, hogy 1728-ban igen jelentős a visszaesés. Ez mindenképpen magyarázható a török pusztításával, a század (XVII.) vége felé megerősödő katonai akciók hatásával, de a Neoaquistica Commissio tevékenységével is, amely a török elleni ún. felszabadító háború után 1694-ben már kezdetét vette. A töröktől visszafoglalt területeken fokozatosan visszaszerezte elvesztett befolyását a katolikus egyház, a kamara pedig a birtokrend helyreállítója szerepében lépett fel. „Mínhogy Bihar vármegyéét, mint előzőleg török uralom alatt volt terü-

18 *Mezősi K.*: i. m. 182—183. old.

19 A Csáki családról *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1858. 3. k. 67—89. old., és *Borovszky S.*: i. m. 612. old., Zsigmond adományáról Szalárd birtokában uo.: 146. old. és lásd még a Csákiakról *Mezősi K.*: i. m. 189. old.

letet teljes egészében új szerzeménynek tekintették, a birtokjog elismerését, birtokeladás és eladományozás jogát a bécsi udvari kamara magának tartotta fenn.” Így vett még Várad visszafoglalása előtt nagy birtoktestet Csáki László gróf, vagy így adták el Monospetri falut a debreceniek jegyzőjének, Pósalaky Jánosnak.²⁰

A századfordulón és a XVIII. század első harmadában jelentős szerepe volt a kamarai birtoknak. Igaz, a kincstár gyakran adta bérbe földjeit, kamarai birtokot bérelt például Kiczig József György commissarius: az 1717. évi adóösszeírás szerint Geszt és Mezőgyán falvakat. A II. József kori népszámlálás adatai szerint azonban a XVIII. század második felére már erősen megcsappan a fiscus birtokainak száma (38 falu), s ez az összeg falvaknak már csak 8%-át jelenti. Ugyanakkor megnő a világi magánföldesúri birtokok száma, viszont az egyházi birtokok részesedése továbbra is jelentős (228 falu, az összes 48%-a). Mindezekből következik, hogy szoros összefüggés van a kincstári és a magánföldesúri birtokok arányának változása között.

Az egyház a XVII. század végén, XVIII. század elején azokra a falvakra teszi rá a kezét, amelyek korábban is (mint pl. 1552-ben) a birtokában voltak. A püspöki, káptalani, stb. tulajdonban levő falvak nagy száma, s a világi nagybirtok viszonylag kis súlya ez időszakban adja a magyarázatát, hogy a kettő között nem került sor a birtokperек sokaságára.²¹

Legszembetűnőbb volt a hajdúvárosok nagy száma a XVIII. századi magánföldesúri birtokok falvai között. 1692-ben az összeírás 8 „hajdú-várost” sorol fel (Berettyóújfalu, Derecske, Félegyháza, Hajdú-Bagos, Komádi, Konyár, Sas és Kaba helységeket). Ezekén kívül Gáborjánról és Berekböszörményről jegyzi fel, hogy nemes mezőváros, s Nagy Bajom illetve Sáránd településeknél, hogy lakói nemesek.²² Nagyszalonta 1692-ben „praedia deserta” címszó alatt szerepel, többet nem jegyeznek fel róla. Pedig már 1606 óta élnek itt hajdúk, s a század folyamán többször is megerősítik szabadságukat.²³ Mindezek számbavétele abból a szempontból jelentős, hogy e szerint az 1692-ben lakott 21 falu közül 12 hajdútelepülés, ami az összes 57%-a, s ez mutatja a hajdúság szerepét, utal — korábbi — katonai jelentőségükre is.²⁴

A terület újrendezésekor a hajdúk sem kerülhették el sorsukat. „1702

20 *Mezősi K.*: i. m. 203—204. old. A budai kamarai igazgatóság kimutatásai alapján Pósalaki Monospetrit 500 ft. vétel, 500 ft. adomány fejében nyerte el. Pósalaki életéről *Balogh István*: Pósalaki János és emlékirata a Karaffa járásról. DMÉ. 1939—1940. Összeállította: *dr. Sőregi János* múzeumigazgató. 165—195. old.

21 Ahogy az ország más tájain előfordulhatott. A kérdésre lásd *Bársony I.*: i. m. 43. old.

22 Nagy Bajom kiváltságára vonatkozóan *Rácz István*: A hajdúkérdés Bocskai István szabadságharca után (Nagy András hajdúgenerális) Acta Univ. Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica III. 44. old. Db. 1964., (Szerk.: *Varga Zoltán*) Gáborjánról *Mezősi K.*: i. m. 194. old. „A Vécei-család Gáborján és Keresztúr régebbi birtokosa volt, de Gáborján lakosai földjüket és Keresztúrt is örökös jogon megvették”. Ugyanakkor *Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968. 19. old. a 21. sz. lábjegyzetben hivatkozik Rácz István fenti tanulmánya kéziratosa részére, miszerint „Gáborjánt, szintén Báthori Gábor adományozta 1609-ben Gerendássy György hajdúinak”. Berekböszörményre *Mezősi K.*: i. m. 76. old.

23 A kérdéses részletes tájékoztatást ad *Szendrey István*: Hajdúszabadság-levelek. Debrecen, 1971. Szalontáról 49—50. old., a hajdúvárosokról még: 65. old., 75., 91., 108—109. old. Hajdútelepülésekről ír *Boldizsár Kálmán*: Szabad- hajdútelepek. Debreczeni Képes Kalendárium, 1936. 69. old., a 73. oldalon szabad hajdú telepekként említi „Gáborján, Szent-Miklós” falvakat is.

24 Ezek mellett lakott falva van Csáki László grófnak három: (Sitér, Szalárd és Margitta), Rákóczi Ferencnek (Kécz), az erdélyi fejedelemnek (Hegyköz-pályi), Bethlen Györgynek (Élesd), Bánffy Györgynek (Dámos) és Horváth Jánosnak (Bakonszeg).

ben a kamara számba vette a bihari hajdútelepeket és *ius armorum* címén 100 000 Ft váltságdíjat követelt tőlük. S minthogy fizetni nem tudtak, a nagy birtokszervező, Eszterházy Pál birtokába jutottak.”²⁵ A hajdúvárosok természetesen elkeztek minden lehetőséget megragadni, hogy a földesúri fennhatóságot elkerüljék és szabadságlevelüket megerősíttessék. Nem lehet véletlen, hogy a Rákóczi seregeiben szolgáló mintegy 300 bihari hajdú közül a későbbi derecskei uradalomhoz tartozó falvak: Derecske, Berettyóújfalu, Kaba és Komádi lakosai teszik ki a túlnyomó többséget. De a bihari hajdútelepüléseknek II. Rákóczi Ferencsel sem sikerült kiváltságlevelüket írásban megújíttatni annak ellenére, „hogy azt maguk szorgalmazták, s eredetileg a fejedelemnek is szándékában állott.”²⁶

Megszerzett jogaikról a hajdútelepülések később sem igen akartak lemondani.

A derecskei domíniumhoz tartozó falvakról tudjuk, hogy 1726-ban a hajdúk ellenálltak az uradalom összeírásának, amelyet Simonyi Gáspár jószágigazgató kívánt végrehajtani. 1745-ben, amikor Eszterházy megkapta a donációt, a falvak ismét tiltakoztak, s megakadályozták, hogy a herceg a pusztákat is birtokba vegye.²⁷ Az úrbérrendezésig az ellenállás kisebb-nagyobb jeleivel — nyilatkozatok, adófizetés megtagadása, tettlegesség — találkozunk. Ezután kezdődik a csaknem egy évszázadig tartó hajdúper, melyhez a váradi káptalan fennhatósága ellen tiltakozó szabadságolt falvak — Bagamér, Mikepércs, Tépe és Harsány — is csatlakoznak, s amely a hajdúk minden fáradozása ellenére sem járt sikerrel. A jobbágyfelszabadítás után pedig jelentőségét veszítette maga a probléma is.²⁸

Nem maradhattak meg hosszabb ideig azok a hajdútelepek sem a kiváltság birtokában, amelyek hozzájárultak az udvar megerősítő leveléhez. Így például a Báthori Gábor által 1610-ben kiváltságolt Gyéres mezőváros 1700. március

25 *Molnár Balázs*: Adatok a Komádi tanyák történetéhez. *Ethnographia*, 1952. 3—4. sz. 374. old. Pénzszűke miatt „1702. március 14-én Eszterházy Pál herceg a nádori fizetésével adós udvari kamarától 100 000 Ft. fejében meg is kapta Bagos, Bajom, Berettyóújfalu, Derecske, Fekete-Bátor, Sáránd, Nagyszalonta, Tóti, Zsádány és az akkor még pusztá Mezősas bihar megyei helységeket zálogbirtokokként”. Jellemző, hogy ez csak a tartozás egy részének kiegyenlítésére szolgált, hiszen összesen 264.749 Ft., 27 dénárral tartoztak Magyarországnak. Idézi: *Szendrey István*: Egy alföldi uradalom... i. m. 17. old. és *uő.*: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen, é. n., 10. old. A hajdúk összeírásának időpontjául *Mezősi K.*: i. m. 210., ugyan az 1700-as évet jelöli meg, mint olyan időpontot, amikor a bécsi udvari kamara elrendelte az általa felsorolt hajdúvárosok összeírását. Munkájában a 203. oldalon azonban, ahol konkrétan idézi a falvak összeírásának dátumait (a 3. lábjegyzetben), már 1701. aug. 24. és 1702. márc. 31. jelöli meg, tehát elfogadható az 1702. időpont is.

Szendrey I.: A bihari hajdúk pere... i. m. 9. old. közli a hajdúvárosok által tized címén fizetett adót (OL. El. Rep. 33/A. Fasc. B. no. 687.) Nem állítja azonban biztosan, hogy ezek az adatok 1701-re vonatkoznak. E művének 8. oldalán írja Feketebátorról: „kiváltságos, majd a török uralom idején elnéptelenedett község... amelyről azonban nem tudjuk kimutatni, hogy hajdúhely lett volna”.

26 Az 1706. évi mustrára vonatkozó közlés — *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. *Acta Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica VIII.* 167—168. old. Debr., 1969. (Szerk.: *Szendrey István*) Munkájának 178. oldalán arról ír, hogy Bagos, Berettyóújfalu, Derecske, Félegyháza, Kaba, Konyár és Sáránd nyerte vissza szabadságát a szabadságharc alatt. A 180. oldalon azonban már arról ír, hogy a fejedelem Biharban és a Sajó-Hernád melléken nem erősített meg szabadságlevelüket, s hogy a megyék nemessége már a szabadságharc alatt fellépett a hajdúk ellen, s joghatósága alá akarta őket szorítani.

27 *Szendrey I.*: Egy alföldi uradalom... i. m. 21—22. old.

28 *Szendrey I.*: A bihari hajdúk pere... i. m. 35. és 38. old., a hajdúper végkifejletéről 49. és 50. old.

19-én Lipót, 1715. június 15-én Károly megerősítő oklevelét nyerte el. Ennek ellenére Bukow császári generális fegyverrel kényszerítette őket a Székely határőrezredekbe 1763-ban, s ezáltal nemességük megszűnt.²⁹ Látható, hogy ahol a hajdútelepülés szembekerült a világi vagy egyházi nagybirtok, avagy mint utóbbi esetben, az államhatalom érdekeivel, ott szabadságát mindenképp elvesztette. Mindez azt példázza, hogy „a hajdúszabadságolás régi formája és funkciója, s egyáltalában a hajdúkatonosság történeti szerepe fölött eljárt az idő.” Sem az államhatalomnak, sem a főúri és megyei nemességnek nem volt szüksége rájuk többé.³⁰

Mindenesetre a parasztság differenciálódásának, életkörülményeinek vizsgálatánál különös figyelmet kell rájuk fordítani, mely irányban, hogyan alakult későbbi sorsuk. A Rákóczi-szabadságharc után, mint ahogyan az Eszterházyak, más birtokos családok is érvényesítették a XVII. század végén szerzett birtokjogukat. Így van ez pl. Hegyközpályi falu esetében is. Borovszky Samu írja, hogy az 1686-ban elpusztult falvak között említett települést „I. Lipót Szikszai Kiss Péternek adományozta, ő s utódai telepítik be ismét a községet.” Nyilván 1692 után történt az adományozás, mert az összeírás még az erdélyi fejedelem birtokaként tartja számon a falut. Az 1728. évi országos összeírás viszont már Kiss Péter-családját említi tulajdonosként.³¹

A szabadságharc leverése után a Rákóczi-birtokok is gazdát cseréltek, miután a vezérlő fejedelemmel nem lehetett eredményes tárgyalásokat folytatni. Mindhárom faluja (Déda, Kécz és Vedresábrány) Gyulai Ferenc tulajdonába került, igaz, hogy később (1728 után) ebből kettő (Déda és Kécz) a Károlyi család grófi ágához jutott.³²

A Bánffy család, amely 1692-ben még csak Dámos földesura volt, s rész-birtokosként írták össze Nagybjomban, 1711 után jelentős adományt kapott. 1717-ben Bánffy György beiktatást nyert a sólyomkői uradalomba (Bánlaka, Brátka, Csarnóháza, Élesd, Fekete Patak, Lokk, Pestes, Tinód)³³. Nyilván 1692 után szerezhették meg Alsó- és Felső-Lugost is, melyeket ekkor még pusztá falvakként írtak össze.

Annak bemutatására, hogy a vizsgálandó 58 község homogén csoportot alkot, az 1728. évi országos összeírás és a II. József kori népszámlálás anyagát használtam. 25 olyan település van, ahol nem történik változás a birtokos család személyében sem. Ez pedig a vizsgált falvaknak csaknem fele (44,6%-a).

Csáki gróf családjának birtokában van: Almás, Fegyvernek, Sitér, Siter-völgye, Berekböszörmény, Margitta. (Szentjobbot megszerzik 1728 után Dietrichstein gróf vagy örökösei).

29 Szendrey I.: A hajdúszabadság elvesztéséről. Alföld, 1967. 1. sz. 73—78. old. — Vö.: Orbán Balázs: A székelyföld leírása. Pest, 1871. V. k. 139. és 143. old.

30 Szendrey I.: Egy alföldi uradalom... i. m. 19—20. old. és Rácz I.: A hajdúk a XVII. században... i. m., 150. old. 190. old.

A problémáról még — Magyarország története (1526—1790). Egyetemi tankönyv. (Szerk.: H. Balázs Éva—Makkai László) Bp. 1972. 330. old.

31 Borovszky S.: i. m. 89. old., Mezősi K.: i. m. 89. old. Az 1728-ra vonatkozó adat. HBmL. IV. A. 4/b. 22. kötet (Váradai járás) Hegyköz-pályit Lipót 1692—1705. között adományozhatta (uralkodott 1657. április 2.—1705. május 5.)

32 Dédáról írják „A határában levő Rákóczi-hegyen van a hagyomány szerint II. Rákóczi Ferenc szőlője, mely az uradalommal együtt a gróf Károlyiakhoz került”. — Nem sokáig lehetett Gyulai tulajdona, ha a hagyomány csak a Károlyiak földesuraságát őrizte meg.

Borovszky S.: i. m. 66. old.; Az első magyarországi népszámlálás szerint (1784—1787) birtokosa: Károlyi Anna gr.

Dányi D.—Dávid Z.: i. m. 28—29. old. — Déda, 30—31. old. Kécz.

33 Borovszky S.: i. m. 612. old.

A Rhédeieké: Baj, Bakonszeg.

A Baranyi családé: Tamásda.

Haller gróf családjáé: Pusztaujlak, az *Ugraiaké:* Ugra.

Az Eszterházy család birtokában van: Berettyóújfalu, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Hajdú-Bagos, Kaba, Komádi, Konyár, Nagy-Bajom, Nagyszalonta, Oláhszentmiklós, Sas, Sáránd, Fekete Bátor, Zsadány.

Találkozunk ezen kívül a falvaknak egy olyan csoportjával, ahol nagyobb birtoktestek jutottak már birtokába. Ez hat családot érint. Gyulai Ferencről már előbb említettük, hogy három faluja közül kettő a Károlyiaké lett. A Micskeiekénél az 1728-ban birtokukban levő falvakat 1784-ben már mind a Baranyiaknál találjuk feltüntetve. Ugyanez a helyzet mutatkozik a Bánffy-családnál, falvaik birtokosa 1784—1787-ben Batthyány József gróf.

Micskeieké 1728-ban, később a *Baranyi családé:* Almaszeg, Baromlak, Középes, Papfalva, Szentlázár, Vámosláz.

A Bánffyaké 1728-ban, később *Batthiány Józsefé:* Alsó-Lugos, Bánlaka, Brátka, Csarnóháza, Dámos, Élesd, Fekete Patak, Felső-Lugos, Kövesd, Lok, Lóré, Pestes, Tinód.

Ezen a 21 faluk kívül (ami az összes 38%-a) fennmarad még 10, ahol a birtokcsere időpontja is ismeretlen, s ahol a legkülönfélébb személyekhez kerülnek a falvak. Mindezek számbavétele azért mutatkozott kívánatosnak³⁴, mert a falvak parasztságának vizsgálatakor, a jobbágy-földesúr viszony taglalásánál szükséges lesz visszautalni ezekre a változásokra. E birtokjogi problémák után nézzük, milyen hatást gyakorolhatott a természetföldrajzi környezet a vidék termelési lehetőségeire, milyen a szerepe a parasztság helyzetének alakulásában.

Mint ahogy az ország több más megyéje, Bihar megye is szinte minden természeti tényezőben bővelkedik; hegyvidékek, dombos területek és sík vidékek váltogatják egymást, ha a keleti megyehatártól indulunk. A megyéhez tartozó hegyvidék az Alföld és Erdély területe közé ékelődött. Történetét tekintve a Dunántúli-középhegységhez hasonlóan alakult a sorsa. A földtörténet karbon időszakában kialakult gyűrt hegység, a Variszkuszi hegység része volt, amely azonban fokozatos kopásnak indult, dombos „tökéletlen” síksággá változott. Erre rakódott aztán a földtörténeti középkorban egy mészkőréteg, amely még ma is megtalálható a Réz-hegység, Királyerdő, Bihar-hegység és a Béli hegyek területén.

A geológiai középkorban a lealacsonyodott Variszkuszi hegységet és a környezetét tenger borította, a középkor Kréta időszakában az „alföld megismétlődő süllyedése tovább tartott, mint Erdélyé, sőt folytatódott még akkor is, amikor a lassan elrekesztődő, kiédesült vízü egykori tenger már megszűnt. Ennek azután egyrészt az a következménye, hogy az Alföld helyén a harmadkor tengeri rétegeire szépen, folytatódólagosan ráakódtak a negyedkor, az úgynevezett pleisztocén, vagy diluvium és a jelenkor, másként holocén vagy alluvium szárazföldi-folyóvíz és szélhordta üledékei; másrészt pedig az, hogy az Alföld mai felszíne a törmelékeknek a süllyedéssel mintegy párhuzamos felhalmozódása ellenére is mélyebben fekszik, mint az Erdélyi-medencéé.”³⁵

A felszín domborzati képének kialakulásában nagy szerepet töltöttek be a folyók. Bihar igen gazdag folyóvizekben, patakokban és kisebb erekben. Há-

34 A birtokosok személyében bekövetkezett változásokat jelen munkában nem áll módunkban részletezni, később megjelenő monografikus feldolgozásunkban tesszük azt meg.

35 *Mendöl Tibor:* Bihar vármegye földrajza. Bp., 1938. 26. old.

rom legnagyobb folyója a Berettyó, Sebes-Körös és a Fekete-Körös, de az Ér, a Kékkálló, Gyepes, Bisztra, Hollódi, Görbedi, Kölesér, stb. patakokkal folytathatnánk a felsorolást. Ezek a vizek természetesen már az általunk ismert történeti időszakban fejtették ki a tájat olykor gyökeresen, néha csak időlegesen átalakító hatásukat, változtatván ezzel a vidék domborzati képén is.

A korábbi történeti földrajzi bevezetőt még ki kell egészítenünk a domborzatra nézve is, hogy aztán a folyók természetátalakító tevékenységéről szólhassunk. A bihari tájhoz tartozó alföldi rész sem volt ugyanis egységes a tenger szintjétől való magasságát és részint a talaj minőségét illetően sem. Először is a mélyebben fekvő síkvidék és a röghegységek között megkülönböztethető egy közel 200—300 méteres felszín, amely az érmelléki dombvidéktől húzódik Várad környékén át dél felé, követve a hegyek vonulatát. A sík terület sem teljesen egyenletes, különösen jelentős mélyedés figyelhető meg a Sárrét vidékén. Több folyó — a Berettyó, a Körös, a Hortobágy és néhány patak (pl. Csente, Kutas) — vízlevezető, gyűjtő helye ez a terület, amelynek keletkezését, kialakulását nehéz magyarázni. „A folyók úgynevezett oldaleroziós, völgytalp kidolgozó tevékenységén kívül kéregmozgásokra, a térszín süllyedésére is gondolhatunk”³⁶.

A sík terület hordalékos talajától leginkább egy tájrész, a Nyírség tér el, amely a Duna—Tisza közének homokos vidékével azonosítható a talajszerkezetet illetően³⁷.

A folyók természetátalakító munkája főként két területen nyilvánult meg. Egyrészt kialakították a hegyvidékek keskenyebb vagy szélesebb völgyeit, másrészt hordalékot raktak le a dombos, majd a sík vidékekre érve. Vízük, amely nélkülözhetetlen a mezőgazdasági kultúrák számára, a tavaszi és őszi nagy áradások alkalmával elöntéssel fenyegette a vidék nagy részét. Így a táj növényzetét és az emberi termelőtevékenységet is bizonyos mértékig szabályozták. A megye vízrajzán, a folyók rendszertelen és kusza mederhálózatán csak a XIX. század közepén megindult, s a század második felében kibontakozó lecsapolási, mederrendezési munkálatok változtattak. Gyakorlatilag az egész középkor folyamán többé-kevésbé változatlan maradt e vidék folyóvízhálózata, az emberi beavatkozás kevéssé változtathatott rajta, inkább a természeti környezethez való alkalmazkodás eseteiről olvashatunk a rendelkezésünkre álló forrásokban.

Van olyan, a megye vízrajzával foglalkozó kutatói vélemény is, mely szerint a hegyvidéket leszámítva, a síkságnak és dombvidéknek „ $\frac{3}{5}$ részét számíthatjuk gazdasági szempontból kihasználásra alkalmatlan, mocsaras, vízállásos területnek”³⁸. Ez az arány azonban önmagában véve még nem árulkodik arról, ami számunkra a természeti környezet vizsgálatánál alapvetően kell, hogy számításba jöjjön: mennyire tudta az itt élő ember kihasználni a vidék jellegéből adódó lehetőségeket, s mennyiben, milyen formában élt az átalakítás lehetőségével. (Ez természetesen csak akkor jött számításba, ha s amikor a népességszám felduzzadása ennek a szükségességét is megteremtette.)

36 *Mendöl T.*: i. m. 33. old. — *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 4—5. old.

37 Uo. 35. old. Itt olvasható a Nyírség, mint tájegység meghatározása. Ugyanehhez lásd még a 29. old., amely szerint a Nyírség talaja holocén futóhomok. A megye területi tagozódásáról *Jakó Zs.*: i. m. 1—22. old. — *Vö.*: *Borsy Zoltán*: A Nyírség természeti földrajza. Bp., 1961. 12. és 41. old.

38 *Kéry Menyhért*: Bihar vármegye vízrajza. (*Nadányi Zoltán* szerk.: Bihar vármegye.) 42—43. old.

Azonnal megállapítható a magánföldesúri birtoklású falvak elhelyezkedéséből, hogy a belényesi járásban nincs egyetlen olyan település sem, amely vizsgálódási körünkbe tartozna. Ez azt jelenti, hogy a megye délkeleti része, a Királyerdő, Bihar hegység, Béli hegyek által közbezárt terület kiesik vizsgálódásainkból. Az Eszterházyak birtokai a megye keleti, síkvidéki részén fekszenek: a Középnýr, Sárrét, Berettyó melléke, le egészen Feketebátorig, amely már a Fekete-Körösnél van³⁹. A Rhédeieké Bakonszeg, a Berettyó mellett, a Sárréttel érintkezve, és Baj a déli megyehatárnál. A Csákiak falvai jórészt egy tömbben fekszenek a Berettyó és Sebes-Körös között, kivéve Margittát az érmelléki hegyek alatt a Berettyó mellett és a Sárrét szélén, a Sebes-Körösnél települt Berekböszörményt. A Micskeiek ill. későbbiekben a Baranya család birtokai is egy csoportot alkotnak a Rézalja északi részén a Berettyó és a hegyvidék közötti területen, a Bánffyok ill. később Batthiányi József birtokai pedig a Sebes-Körös és a Gyepes-patak mellett a Rézalja déli — délnyugati felén⁴⁰. A többi vizsgálandó falu elszórta a megye északkeleti és nyugati dombos illetve sík vidékű területein.

A következőkben a természeti adottságok közül a talajviszonyok, a folyók, vizek hatása és a növényzet alakulásának néhány kérdésével foglalkozunk.

A legszembetűnőbbek azok az adatok, amelyeket az 1770-ből származó kilenc kérdőpontra adott válaszokból nyerhetünk⁴¹. Mivel ezek az adatfelvételek főként a termelést gátló illetve elősegítő tényezőkről tájékoztatnak, elsősorban ezekre térünk ki. Elég sok azoknak a falvaknak a száma, ahol a *szántóföld* kevés és sovány, avagy ahogy a válasz fogalmaz: „Szántóföldeink Hegyessék, völgyessék és követsesek”⁴². 24 ilyen községünk van, ami a községeknek csaknem fele. *Félegyháza és Gáborján* esetében 1770-ben a határ adottságait egyaránt a maleficiumok közé írják (az előbbi esetben, hogy a szántóföld szűkös és sovány, Gáborjánnál pedig, hogy a határ szikes és sovány.) Mindkét esetben az árvizekre hivatkoznak, s ily módon különbözik is e két helység határa az előbbiektől. Míg mindazok az ún. Rézalja környékéhez tartoznak, tehát hegyes, erdős vidéken fekszenek, e két utóbbi a Berettyó mentén települt. *Ugránál* (Biharugránál) az 1717. évi járási conscriptio szerint nincs szántójuk a saját határukon. Valószínű, hogy itt a Sebes-Körös árvizeinek káros hatásáról van szó, mivel még 1770-ben is írnak az árvizek tisztításairól. *Zsadányban* szintén szűk határról panaszkodnak, ami miatt más határon kell szántani. *Kiskerekinnél* szintén arról írnak, hogy a szántóföldek nem bőségesek, de itt tudjuk,

39 *Jakó Zs.*: i. m. 16. old. „Vámospércs, *Bagos, Konyár, Esztár, Félegyháza, Jankafalva, Kóly, Kágya* és az Érmellék déli és nyugati határa között fekvő, jórésztében homokos talajú területet középnýrnek hívták”.

40 *Jakó Zsigmond* a vidék elnevezését a következőképpen határozta meg „Rézalja névvel azt a hegyvidéket illetjük, amelyet kelet felől a megye határával egybeeső Rézhegység gerince, északról a Berettyó, illetve a megyehatár, délről a Sebes-Körös völgye, nyugatról pedig a síkság határol”. I. m. 128. és 131. old.

41 A kilenc kérdőpontra adott válaszok megtalálhatók: HBmL. IV. A. 1/d. 1—26. csomó. A természeti környezetre vonatkozó adatokat a 4 kérdőpont válaszaiból merítettük „Milyen beneficiumai (közjvai) és maleficiumai (fogyatkozásai) vannak a helységnek?” Az urbárium értékeléséről bővebben: A történeti statisztika forrásai. (Szerk.: *Kovácsics József*) Bp. 1957., 200—204. old.

42 Az idézet Brátka falu válaszára hivatkozik (1770. szeptember 25.) Sovány v. köves talajú falvak még: Almás, Alsó- és Felső-Lugos, Baromlak, Bánlaka, Brátka, Bucsa, Csarnóháza, Dámos, Fegyvernek, Fekete-Patak, Félegyháza, Pusztajlak, Rékasd (v. Rikasd), Tinód, Gáborján, Hegyköz-pályi, Kövesd, Középes, Lóré, Papfalva, Pestes, Sítervölgye és Élesd is. E három falu a fent említett 24-ben nem szerepel. Kiskerekiről lásd *Borovszky S.*: i. m. 100. old.

hogy irtásra települt faluról van szó⁴³. Ugyancsak a szűk határra panaszkodnak *Fekete-Bátor, Illye, Sas* községekben, és *Déda* faluban, ahol a legelő és a szőlő-hegy szűkös voltáról is szó van⁴⁴. Az elmocsarasodott talajú vidékekhez tartozik Nagy-Bajom és Bakonszeg, a Nagysárréten, Komádi a Kissárrét területén. (Ezekről bővebben a folyóvizek hatásáról szóló fejezettrészben.)

Világosan kivehető a Nyírséghez mint tájegységhez tartozás a talajra vonatkozó adatokból néhány községnél. Sáránd, Bagos, Konyár esetében írnak homokos szántókról, Derecskénél és Kokad falunál pedig homok és fekete-föld egyaránti meglétéről tudósítanak⁴⁵.

Kifejezetten jó talajról és ennek megfelelően jó termésről írnak Siter, Szalárd, Inánd, Kaba, Kécz, Oláhszentmiklós és Berekböszörmény esetében.

Viszont vannak olyan falvak, ahol nem közölnek adatokat a talajra vagy a szántó nagyságára vonatkozóan, ilyen település számszerint 9 van.⁴⁶ Látható azonban, hogy önmagában véve a talaj minőségének meghatározása a termelési lehetőségek szempontjából nem döntő, mivel ezt számos körülmény befolyásolhatja. E módosító tényezők között — mint a határ nagysága, hasznosítható terület, lakosság számához viszonyított termőterületnagyság, stb. — már a közölt adatok alapján is igen jelentős befolyásoló erőt jelentenek a folyóvizek. Igen tanulságos ha pl. a jó termőfölddel rendelkező, fentebb felsorolt falvak vízrajzát vesszük először szemügyre. Csak két falu — Siter és Inánd — esetében nem tudunk árvízveszélyről, a többi esetben, igaz, nem a szántókat, de a rétet és Kaba esetében a legelőt is fenyegeti az árvíz⁴⁷. A magánföldesúri birtoktestek területén főleg két folyó, a Berettyó és a Sebes-Körös tájat átalakító, termelést meghatározó szerepe érvényesül. A források szerint 22 település határát tették vízenyőrsé, árvízessé az őszi és tavaszi időszakban (A Berettyó 11, a Sebes-Körös 13 falu esetében.) Ezekon kívül a *Fekete-Körös*, a *Bisztra-patak* a *Jád* és a *Kálló ér* 2, a Gyepes patak 3, a *Csente*, a *Kölesér-ér* és a *Kutas patak* 1—1 falu környékét veszélyeztette⁴⁸.

43 *Fényes Elek*: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. 4. kötet., Bp., 1939. 9. old., az Ér mellé települt faluról már azt írja, hogy „határja mindennel megáldott. Van felette termékeny fekete szántóföldje, sok szénája, nádja és jó bortermő szőlője”.

44 Fekete Bátornál *Fényes E.*: i. m. 111. old. még azzal egészíti ki ezt, hogy „földje jó, de áradásoknak van kitéve”. Ha ő erről tud, nyilván korábban is ezért voltak szűkösek és soványak a szántók, Illyénél ellenben a 9 kérdőpontra adott választ, hogy szűk a határ, azzal módosítja — I. m. 115. old. —, hogy „határa igen termékeny”. Sasnál 1770-ben írják, hogy a „szántók és kaszálók egy része szikes”. Ez utóbbi a század elején még pusztá falu, legalábbis amikor az Eszterházy uradalomhoz kerül 1702. március 14-én. — *Szendrey I.*: Egy alföldi uradalom... i. m. 17. old. (Mezősas néven szerepel). Dédán, *Borovszky S.*: i. m. 66. old. -on Rákóczi Ferenc itteni szőlőjéről tud. A szőlőhegy szűkös volta nyilván a század elején még nem reális probléma.

45 Kakadra vonatkozóan *Fényes E.*: i. m. 91. old. Derecskére nézve *O'sváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875. 342. old.

46 Baj, Czéczeke, Szentjobb, Szentlázár, Tamásda, Nagy Szalonta, Vámosláz, Berettyóújfalú és Vederesábrány. A megyei és országos összeírások terméshozamra vonatkozó adatainak elemzésekor e kérdés is kiegészülhet.

47 A forrás alapvetően az 1715—20-as és 1728. évi országos összeírás, az 1717. évi szalontai járási összeírás és a kilenc kérdőpontra adott válaszok (Pontos megjelölésüket lásd korábban).

48 A Kutas és a Csente patakról *Jakó Zs.*: i. m. 4—5. old., a Kölesérről *Fényes E.*: i. m. 38. old. Van olyan település, ahol ez az árvízveszély talán még nagyobb, pl. két folyó v. patak találkozásánál. Ilyennel találkozunk Brátkánál, ahol a Sebes-Körösbe folyik a Méhséd, *Györffy I.*: i. m. 570. old. — Illetve Bucsa, amelyről *Borovszky S.*: i. m. 6. old. írja, hogy „A Sebes-Körös Bucsa alatt veszi fel a Jád patakot”. A Sárrét vidékén pedig ennek a jelenségnek mintegy felerősített változatával találkozunk, ahol valóban több folyó fejt ki hatását, s ehhez még társul a földfelszínnek a környező területhez képest mély fekvése.

A magánföldesúri falvak 70%-a (39 falu) számítható azok közé, amelyekben az árvíz károkat okoz. Ezek közül 7 olyan település van, ahol az áradások általános romboló hatásával kell számolni (Czécke, Fekete Bátor, Sas, Konyár, Bakonszeg, Nagybajom, és Komádi). E három utóbbi, mint már arról írtunk, a Sárrét területéhez tartozik.

Bakonszeg és Nagybajom határa a Nagysárrét részét képezi. E terület kiterjedéséről képet kaphatunk, ha tudjuk, hogy a Berettyó medre Bakonszegnél már megszűnt, „vizei a nagysárréti medenczébe ömlöttek és itt a Hortobágyon levonuló tiszai árvizekkel találkoztak. A medencében visszamaradt víz Bihar — Békés — Hajdú — Jász — Nagy-Kun — Szolnok vármegyék területéből csaknem örökösen 80.000 katasztrális hold földet borított el és a maga nemében páratlan kiterjedésű Sárrétet alkotta.”

A mocsarasodást nagyban elősegítette a Tisza vize és az a körülmény, hogy a mocsár levezető medre lassanként feliszapolódott, elgazosodott⁴⁹. Az itteni falvak nagy része a kisebb-nagyobb emelkedőkre épült; s e halmokon tudtak némi földműveléssel is foglalkozni. Biharnagybajom határában az elnevezések ma is utalnak a régi mocsárvilágra, „a legjelentékenyebb halmok a volt mocsár szélét követik; füzérszerűen sorakozva: Oldalsziget, Nagyporos-halom, Kisporoshalom, Szurdoki-porong, Nagygazos, Dobsi-halom, Nyárszeglaponyag, Simahalom, Kódomb, Görbehalom.”⁵⁰

Ugyanezekkel a földművelési, termelést gátló jellemvonásokkal írhatjuk le az ún. Kis-Sárrét területét, ahol Komádi található. Jellemző, hogy „az egész XVIII. század folyamán a település — a lakosság egyre növekvő arányszáma ellenére — igen keskeny földszávon húzódott meg — amelyet félkörben állandóan víz övezett. Még a XIX. században is csak a település nyugati csúcsából vezetett sárból készült gát (korábban hajóút) a pár kilométerre fekvő legközelebbi szállásig.”⁵¹

A falvak nagy részében a rétet önti el az ár, Baj, Csarnóháza és Kaba helységekben azonban még a legelőt is. Ez azt jelenti, hogy nemcsak szénát nem tudnak kaszálni, de még legeltetni is képtelenek. Ahogy ezt Kabán leírják: „A réten nád terem, esős időben árvíz borítja a legelő egy részét, mely mindenféle jószág részére nem elég.”⁵² Ebből itt az állatállomány létszámának változásával összehasonlítva elsősorban az állattenyésztés mértékére, mikéntjére le-

49 *Borovszky S.*: i. m. 7. old. A Nagy és Kis-Sárrétről általános leírás található még *Csávás István*: A Nagy-Sárrét monográfiája. Db. 1941. 5—6., és köv. 1. Itt közli pl. a réti szó helybeli értelmét, amely szerint az „vizenyős, zombékos, sással, náddal benőtt terület”. i. m. 5. old.

50 A Nagy-Sárrét vízrendszerére *Szűcs Sándor*: Biharnagybajom régi vízrajza és a község kialakulása. Különlenyomat a Debreczeni Szemle 1934. évi 10(84) számból. 5. old. Nagy-Bajom településszerkezetére és határára *Csávás I.*: i. m. 8. és 21. old. Az idézetben szereplő fogalmakra magyarozatként ugyanitt: „A porong és a laponyag a halomnál is alacsonyabb, szabad szemmel alig észrevehető, lankás emelkedés”. *Szűcs Sándor*: A gyékény feldolgozása és eszközei a biharmegyei Sárréten. Debreczeni Szemle. 1933. 72. sz. 393. old. A 3. számú jegyzetben kiegészíti a Csávástól vett idézetet határrész elnevezésekkel, úgymint „Görbély-sziget, Sár-sziget”.

51 *Csávás I.*: i. m. 22. old. Ő írja le ugyanitt, hogy Komádi határát „mintegy 15 000 nádas hold borította”. Komádi környékének leírását lásd *Molnár B.*: i. m. 375—376. old. Itt jegyzi fel a kilenc kérdőpontra adott válaszok között, hogy „szántani a pusztákon kell”, az 1720. évi összeíráskor már arról tudósítanak, hogy „rét nincs, a praediumokon kaszálnak.” Igaz, ez nyilván azért is, mert 1770-ben arról is olvashatunk, hogy eladásra is van a réten termelt nádból. A Sárrétre vonatkozó adatok még *K. Nagy Sándor*: Biharország. Nagyvárad, 1884., *O'sváth P.*: i. m. *Szűcs Sándor*: Pusztai szabadok. Bp. 1957.

52 A kilenc kérdőpontra adott válaszokból. Annak, hogy az árvíz károkat okoz a kaszálókban, különféleképpen adnak hangot, megjegyzésükből azonban mindenképpen erre lehet következtetni, pl. „a réti áradásos”, „a rétet járja a Körös”, vagy „a széna sással kevert”, „a réti vizes”, stb. Lásd erre vonatkozóan az 1715—20-as összeírás szöveges megjegyzéseit is.

hetne következtetéseket levonni. De érdemes számításba venni, milyen hatással lehetnek ezek a nehézségek a földművelésre. A magánföldesúri birtoklású falvak 5 százalékaról nincs a folyók hatását illetően képünk, viszont 14 faluról tudjuk⁵³, (az összes falvak 25%-a), hogy nincs árvízveszély, az itatóvíz általában elegendő, sőt Középes, Pestes, Siter, és Fekete Bátor falvak határában vízimalomról tudunk.

A vizsgált helységeknek több mint 27,5%-ában van vízimalom (16 helyen 19 malomról van szó) s csak három falunál — a már korábban is említett Középes, Pestes és Siter esetében nem tudunk árvízveszélyről. Ez tehát azt jelenti, hogy az árvíznek kitett települések (39) csaknem 40 százalékaiban van malom. Közvetlen egymásból következőségre nem utalhatunk a malom megléte és az árvízzel való fenyegetettség tényei között — ugyanis az árvizes helyek 60%-ában nincs malom; s az a tény is erre int bennünket, hogy a zsilipek nemcsak a víz felduzzasztására, hanem azok megnyitása után a levezetésére is alkalmasak.

A vidék termőképességének megítéléséhez számításba kell vennünk a természetes növénytakarót is. Azért csak harmadsorban, mert ez nagyrészt függvénye a talaj- és domborzati viszonyoknak és a terület vízrajzának. Ha ez utóbbiból indulunk ki — amire az is feljogosít bennünket, hogy sok helyen találunk együtt adatokat a vízrajzra és a növényzetre — akkor először a nád, a vízínövények elterjedési területét érdemes vizsgálni.

Kilenc olyan falu van, amelynek a határában nád terem; Kaba, Nagy-Bajom, Komádi, Zsadány, Ugra, a Sárretek vonzáskörében, Sas, a Kutas patak mellett, valamint Gáborján a Berettyónál, Konyár a Kálló-ér mellett és Kiskereki az Ér mellett.

Ezek közül 5 falu esetében (Kaba, Komádi, Nagy-Bajom, Ugra, Zsadány) tudunk arról, hogy a lakosság közvetlen szükségletén — a házfedésen, tüzelésen, stb. — kívül eladásra is jutott. Komádiban írják „Egész határunk többnyire lápos és vizes lévén Nádunk terem, melyből magunk szükségén felyül néha-néha pénzeltünk is.”⁵⁴ Gyakorlatilag csak ezeknek a falvaknak belső életében kapott nagyobb jelentőséget gazdasági szempontból a nád, a gyékény, mivel ezekből — ha számszerűen nem is kimutatható — de mindenképpen hasznuk származott, míg a többi faluban ez a parasztság jövedelmei növekedésénél nem számottevő.

A természetes növénytakaró legjellegzetesebben a hegyek vonulatát követi, itt nagy erdőségek borítják a vidéket. Falvaink több mint 70%-a erdős határú, vagy legalábbis van a környéken erdő. Viszont 14 faluról tudjuk a források alapján, hogy a hozzájuk tartozó határrészen nincsen erdő.⁵⁵ E falvak közül

53 Ezek a falvak a következők: Baromlak, Bucsa, Derecske, Fegyvernek, Fekete Patak, Felső-Lugos, Hegyköz-Pályi, Inánd, Középes, Lok, Pestes, Rikosd, Siter, Siter völgy.

54 A kilenc kérdőpontra adott válaszokban találunk főleg adatokat a nádat termő rétekre. De pl. Gáborján esetében *O'sváth P.*: i. m. 338. old. i. m. is ezt támasztja alá. Komádinál lásd pl. *Csávás I.*: i. m. 22. old., Zsadány és Kiskereki falvakra *Fényes E.*: i. m. 124., ill. 91. old.

Nagy-Bajom határának leírása *Szűcs Sándor*: A gyékény feldolgozása... i. m. 393. old. Ő írja ugyanitt, hogy „volt nád és gyékény fölösen; mint főtermények az egyházi és községi hivatalnokok fizetésének egy pontját képezték”.

55 A falvak a következők: Gáborján, Kaba, Konyár, Nagy-Bajom, Oláh-Szentmiklós, Komádi, Baj(!), Berettyóújfalu, Derecske, Félégyháza, Sas, Sáránd, Ugra, Zsadány.

Baj esetében az a helyzet, hogy a szalontai járás 1717. évi összeírása szerint nincs erdeje, „Saját erdő nincs, tűzifát másúnnen szerzik meg”. 1770-ben viszont a helység beneficiumai között sorolják fel az ingyenes tüzi- és épületfát, sőt azt is, hogy szálfauzstatás van a folyón (Fekete-Körös). *Fényes E.*: i. m. 111. old. szerint pedig „Erdeje gyönyörű és sok fa neműt nyújt az Alföldnek”. Ezt talán egy új telepítésű erdőnek foghatjuk fel.

Sáránd és Ugra az, ahol az erdősáv fokozatos eltűnésének, kikopásának vagyunk tanúi. Sárándon 1715-ben azt írják, hogy fában szűkölködnek, 1720-ban, hogy elegendő a fa. 1770-ben azonban már nem tudnak erdőről. (Ugyanez a helyzet Ugránál is, itt még az 1717. évi járási összeírásra is hivatkozhatunk.)

Csak néhány falu (Nagy Bajom, Sas, Sáránd, Ugra és Zsadány) az, ahol nem tüntetik fel, honnan elégítik ki tüzi- és épületfa szükségleteiket. Legtöbb helyen a szomszéd faluból vagy a praediumról szállítanak. De jellemző, hogy az itt felsorolt falvak nagyrészt a megyének azon a területén fekszenek, ahol a mocsárvilág nádja bizonyos mértékig betöltheti ugyanazokat a funkciókat, mint a fa. A Kis-Sárréten fekvő Komádiról azonban már 1720-ban azt írják, hogy a Szakál nevű praediumon van az erdeje.

Azokban a helységekben, ahol elegendő fa van a határon, az ingyenes vagy bérért történő erdőhasználatból talán következtetni lehetne az erdő nagyságára. A hegyvidéken inkább az ingyenes erdőhasználat elterjedt. A Fekete-Körös melletti Fekete-Bátorról írják, hogy lakosai „azelőtt fausztatással foglalkoztak”⁵⁶. Kéczről Fényes Elek írja, hogy „lakosai föld- és szőlőművelésből és favigasztalásból keresik kenyerüket”, tehát itt is nagyobb erdőségről van szó.⁵⁷ Az állattenyésztés elsősorban a sertésenyésztésnek kedvezett, hiszen kellő makkoltatásra alkalmas erdő volt, bár ezért a jogért (a makkoltatás jogáért) a földesúr szinte minden esetben bért követelt: tizenkét krajcárt vagy 8 polturát, ahogy a kilenc kérdőpontra adott válaszokból kiderült.

A hegyi falvakban sokszor a szántóföld is az erdőben volt. A művelhető földterület bővítésére az elsődleges lehetőséget éppen az irtások jelentették, s ez a XVIII. század első felében igen sok helyen és jelentős számban fordult elő.

Látható tehát, hogy a földrajzi környezet — különösen a sűrű folyóvízhálózat visszatérő kiöntéseivel — nagy mértékben meghatározta a termelés lehetőségeit, mind a művelés alá vett földterület nagyságát, mind a terméshozamokat. A változtatás, a természetátalakító munka (irtások, szőlőtelepítések stb.) ugyanakkor egyáltalán nem elhanyagolható, de a síkvidéki árvíznek kitett területeken elsősorban az alkalmazkodás dominál. Ezeket a tényeket mindenképpen fontosnak kell tartanunk a parasztnép életkörülményeinek, helyzetének alakulásában, és elsődlegesnek abból a szempontból, hogy a mezőgazdasági munkákat, az életvitelt ehhez kellett igazítani.

*The real estates of land-owners in Bihar-County in the first half
of the 18th century*

by Klára Papp

The paper deals with the part of private owned real estates that belonged to the same family or landlord all through the first half of the 18th century, and played a significant role besides the Church and Treasury properties.

Bearing in mind the data of the 1552 census, that is before the Turkish invasion, the author evaluates the damage done during the period of occupation, and speaks of the changes in the proprietors' persons. A number of villages owned by landlords turned out to be heyduck towns (in 1693 twelve out of twenty one). The paper discusses the fight for defending their privileges and at the same time directs attention to questions of the process of differentiation in peasant life and society.

An attempt is made to describe the characteristics of the landowners that were subject to change

⁵⁶ *Borovszky S.*: i. m. 77. old. ugyanakkor ő már a nagy erdőségek kipusztulásáról ír, s arról, hogy így lakosai földművelőkké lettek.

⁵⁷ *Fényes E.*: i. m. 90. old. ezt alátámasztja az 1715. évi összeírás adata is, miszerint „fa elég, 25 dénárért szoktak egy szekérral Margittára vinni”.